

անցնելով քննելու ու բանաձեւելու իր դատաստանները կը յաւելու։

1. — « Լուսաւորութեան շաղկին մէջ հազիւ թեւակոխող մեր ազգին համար կը վախենք թէ մի դուցէ հափէն աւելի դժուար լոյս մը յանկարծակի վնասէ երկարատեւ մութին վարժուած աչքերու»։

2. — « Իբրեւան սեռի իրաւանց խնդիրն դեռ մեր մէջ կիզիչ օրուան խնդիր մը չի կրնար համարուիլ»։

3. — « Իրաւունքի մասին սխալ հասկացողութիւն մը պարտականութեան ամէն ծանօթութիւններ կրնայ մոռցնել տալ, մոռցողութիւն՝ որ աղէտաբեր կրնայ լինիլ մեր ազգային կեանքին համար»։

Ընդունելով հանդերձ որ կրնը երբեք նըկատուելու չէ ստրուկ մը այլ մարդուն ձեռքը՝ Չօհրապ չափազանց կը զանգի կընդ մասնակցութիւնը ընկերային կեանքին պարզեւած ազատութեան եւ իրաւունքին, որովհետեւ կրնը, կ'ըսէ ան, «օտարական է բոլորովին քաղաքակրթութեան այն հակայ չէնքին՝ որ այլ մարդն իւր արիւնջովն, իւր քրտամբը կառուցած է. բոլոր այն հրաշալի դիւտերուն մէջ զորս մարդկային հանճարը կ'արտադրէ, կրնը դեռ բաժին չունի»։ Աւելին կը յանդգնի ըսել Չօհրապ. «Ընկերական կեանք մէջ կրնն թշուառութեան եւ անխնայ տարր մ'է միայն եւ ոչ այլ ինչ»⁽¹³⁾։

Այս խիստ քննադատութեան դէմ ձայն բարձրացուց Բ. Յ. Պէրպէրեան, պաշտպանելու համար Տիւսարն ու Մայրապի գաղափարախօսութիւնը, ցոյց տալով կընդ ազնուական ու լաւ կողմերը, մօր մը քաղցր պատկերը, կնոջ բերած օժանդակութիւնը այլ մարդու քաղաքակրթական բոլոր ձեռնարկներու մէջ, թուելով մտաւորական մարդին մէջ եւս նշանաւոր հանդիսացած կրնը, որոնք համաձայն իրենց սեռին փափուկ եւ չնորհալի ձիւրքերուն, նպաստած են զարգացումի⁽¹⁴⁾։

Գ. Չօհրապի քննադատութիւնը կը պարունակէ անտարակոյս չափազանցութիւններ, բայց նա տեղի չի տար իր տեսակէտին մէջ եւ երկրորդ յօդուածով մը «Պա-

րոյի մը պէտք կայ»⁽¹⁵⁾, Պէրպէրեանի լուրջ ու ազնուական տեսակէտները հեղնարար առնելով կը նկատէ զայն կնամու մը՝ որ թոյլ տուած է իրեն կատարել նըկատ խնկարկութիւններ հաճոյ ըլլալու համար կանանց սեռին։ Չօհրապի բոլոր ձիւրքերը կը վերջանան հոն թէ հակափիլիսոփայական է խօսիլ այլ մարդու եւ կնոջ հաւասարութեան վրայ, որոնք իրենց բընութեամբ եւ ձիւրքերով տարբեր ըլլալով, չունին միեւնոյն իրաւունքները վայելելու հասարակաց դեռին մը։

Մայրապի հեղինակուհին, սակայն, կընդ ազատագրութեան դատն ստանձնելով այն հետեւութիւններու յանդած չէ, ինչ որ Գ. Չօհրապ կը տեսնէ ու կը դատարկեւորէ։ Թերութիւններ, անճիշտ տեսութիւններ, վտանգաւոր բացատրութիւններ կան վէպին մէջ, որոնք կրնան սխալ մեկնուիլ. բայց Չօհրապին ըրածն ալ յայտնապէս չափազանցութիւն է։ Տիրական գաղափարը որ կը շարժէ Տիւսարը՝ եղած է աղատել կրնը ստրկութեան վիճակէն, ցոյց տալ որ անոր մէջ ալ կայ անհատականութիւն մը, կնոջ բնութեան ու պաշտօնին համապատասխան դիտակից եւ պատասխանատու պահանջ մը՝ հաւատարիմ ընկերն ըլլալու այլ մարդուն ընտանեկան կեանքին մէջ, պահանջելով միեւնոյն հաւատարմութիւնը նաեւ անկէ։ Կրնը, ի հարկէ, բնագիտական դիտերով աշխարհը կերպարանափոխելու դործին մէջ, գրատունները զրքերով լեցնելու ձիւրքին մէջ, եւ կամ պատերազմներով երկիրներ զրաւելու շահատակութիւններու մէջ կատարած չէ այն դերը՝ զոր այլ մարդը կատարած է. բայց այս՝ մարդկային փաղաքակրթութիւնը չէ լոկ, որուն այնքան ուժգին շեշտ կը դարնէ Չօհրապ։ Եթէ անժխտելիօրէն ըստույգ է այս դեռնին վրայ այլ մարդուն տուելութիւնը, սակայն այդ իրաւունք չի տար անոր՝ որ աւելի ազատութիւն փայլէ քան կրնը ամուսնական կեանքին մէջ. կրնայ անշուշտ այլ մարդը ընտանեկան կեանքէն դուրս վայելել աւելի բարձր պա-

ԳԻՒԱՆԱԿԱՆ ՆՕԹԵՐ

Բազրատունեան «Հայի Դիւցազն»-ի մասին

տիւներ, գլուխ անցնելով ժողովուրդներու մարջութեան, եւ բարձրանալ աւելի բարձր դիրքերու՝ քան կրնը, որուն պաշտօնը գերազանցապէս ընտանիքի համար է։ Մարդկային քաղաքակրթութեան հիմը արդէն ընտանիքն է, եւ հետեւաբար գերազանցապէս կրնն է պատճառը նաեւ մարդկային քաղաքակրթութեան, եւ զայն նրբացնող, կատարելագործող, ազնուացընող տարրը։ Մայրն է որ իր զգացումի ուժով, սրտի առաքինութիւններով եւ անոնց ամենափափուկ ներգործութեամբ կը նըկատէ քաղաքակրթութեան՝ ազնիւ ու կիրթ դաստիարակութիւն տալով իր դաւակններուն, եւ պատրաստելով անոնց մէջ մաքուր եւ զաղափարապաշտ ոգի մը, ու սորվեցնելով ձկալի բարիքն, եւ ազնուական գեղեցկին։ Մայրապի հեղինակուհին չի կրնար հանդուրժել որ յանուն ազատութեան այլ մարդը դրժէ իր սիրոյն, իր ընտանիքին, եւ միեւնոյն դժբախտ պարագայի մը մէջ ինկող կնոջ հանդէպ՝ դառնայ խկապէս բռնաւոր մը։ Ընտանեկան հաւատարմութեան խնդրին մէջ է որ Տիւսար կը պահանջէ հաւատարմութիւն իրաւունքներու, ինչ որ ամենատուր է եւ ամենաարդար։

Հ. ՄԵՍՐՈՊ ՃԱՆԱՇԵԱՆ

(Շարունակելի)

ԱՂՈՒՈՐ ՏՈՒՆԿՍ

Իմ ազգուր տունկ, անցեալ տարի չքորոնե Մարդկած էիր ճիշտ այս ոսկի եղանակին. Արեւն ու ջուրը կարծես թէ ալ անգոր են Գեգի տալու հոգեպարար զարգը խունկին... Բայց կը մոռնամ որ քեզ ջրող ձեռքը հիմա Շիրիմին մէջ կեանքին յուշերը կը համրէ. Վերընծիւղած մօրս բոցոտ կուրծքին վըրայ՝ Դուն ամենէն գուցէ չքնաղն ես անոնցմէ... Եւ այս հողին մէջ կը մեռնիս, երբոր արդէն Ունիս կարօտն ուրիշ հողի մը՝ որուն տակ Լուս կըրակի մը խորհուրդով մոխրացած են Գեգ խնամող երկար մատներն այն ըսպիտակ. Բաւական չէ՞ արցունքս որ դու ծաղկիս նորէն Վերածնած անոր սրտին կարօտներէն...

ԱՐՍԷՆ ԵՐԿՍԹ

Հայ գրական աշխարհի մէջ, ինչպէս նաեւ հայադէտ եւրոպացիներու առջեւ իրբեւ հսկայ կոթող նկատուած է Միխիթարեան Ուխտիս նախկին կարկառուն դէմքերէն Հ. Արսէն Բազրատունիի հանճարեղ գործը «Հայի Դիւցազն»ը, բովբը ամբողջ Հայ լեզուի բովանդակ ճոխութեան եւ աւարտածներուն։

Անոր մասին վերլուծում մը չէ որ պիտի ընեմ, ինչ որ շատ զբաղեցնելու կողմէ ժամանակի շրջանին եղած է մերթ ընդ մերթ՝ առաւել կամ նուազ չափով։ Եւ ոչ ալ մտադիր եմ ցուցադրել հոս անոր քերթողական արուեստի անուրանալի մեծութիւնը եւ կատարելութիւնները, որոնք կը զբաղեցնեն մինչեւ այսօր ալ հանրութիւնը, ինչպէս կը տեսնենք «Բազմավէպ»-ի վերջին թիւերէն իսկ, ուր կ'ըմբերանուի փաստերով այն հանրածանօթ զբաղեալ (այսօր հանդուցեալ) որ նորասիրութեան մը հովերով կը ճղնէր վարկաբեկել այդ Միխիթարեան տիտանը՝ պարզապէս ծառայած ըլլալու համար դիտումնաւոր մը տայնութեան մը։ Ստուգիւ արդահատելի եղբակացութիւն, որուն երբեք պիտի չուղէ ստորագրել ընդհանուր Հայ գրականութիւնը ոչ մէկ ժամանակի մէջ՝ եթէ ոչ լոկ եպիքի սկզբունքով լեցուած նախանձորներէ։

Թողլով ուրեմն Բազրատունեան փառքը իր բարձրութեան մէջ իրբեւ ըստ առածին «ակն ի մատանում իւրում»՝ պիտի տամ համառօտիւ քանի մը մանրիկ տեղեկութիւններ այդ հոյակապ գործի նախապատրաստական շրջանին եւ կազմութեան շուրջ, ինչ որ անտարակոյս պիտի հետաքրքրէ յատկապէս մեզ ամէնքս։

Նախ ըսեմ որ Փրանս. Համայնագիտակ մը հետեւեալը կը գրէ Հ. Արսէն Բազրատունիի համար. «En 1832 il revient à Constantinople pour y réunir les matériaux d'une grande épopée nationale, Haïg, à laquelle il travaille depuis cette

(13) Երկրագուն, 1883, թ. 10, էջ 305-312։

(14) Երկրագուն, 1883, թ. 11, էջ 337-344։ Ի պատասխան Չօհրապի եւ ի պաշտպանութիւն

Տիւսարի յօդուածաշարքեր ունի նաեւ Արշակունի Յովհաննէս. տես Երկրագուն 1884, թ. 1-4։

(15) Երկրագուն, 1883, թ. 12, էջ 363-368։

époque»¹:

Իսկ ինչ որ ինձի ծանօթ է Մայրաքաղաքիս դիւանական վաւերագրերէն՝ յայտնի եւ բնական է որ վանականներու միջեւ եղած ժամանակակից թղթակցութիւնը հետաքրքրուած է օրական տեղեկութիւններով:

Հիւրմիւլդեան Աբրահամ նամակին համաձայն Բաղրատունի իր «Հայկ Դիւցազն»ը պատրաստած է Պոլիս եւ զայն հետը վանք բերելով առաջին անգամ յանձնել է կարգաւորել Հ. Ալիշանի, որ արդէն կանխաւ նամակներով թախանձել է տեսնել այդ հրաշակերտը: Ահա թէ ո՛րքան հակառակը կը փաստէ այս կէտը՝ քան ինչ որ Օշական յատուկ մտայնութեամբ կը բացատրէ հետեւեալ յանդուգն դատաստաններով. «Օ երիցս երանեալ մանկամտութիւնը Հայոց մեծ դիւցազններդակին՝ որ իր քերթուածին սեւադրութիւններէն իսկ կը սարսափի ուրիշներու ձեռք անցնելու»: Բաղրատունի վանական իր խցիկին մէջն ալ միշտ վրադած է իր այդ գործին օրրատօրեայ կատարելագործութեամբը եւ աճապարանք չունի տպագրութեան տալու, թէպէտեւ վանական Հայերը կը թախանձեն որ մամուլին յանձնէ օր առաջ, մինչ նա դեռ բոլորովին չաւարտած եւ ժամանակի կարօտ կը համարի, այն ատիճանի որ Հիւրմ. Աբրահամ ինքնիրեն կը խորհրդածէ, որ եթէ «նմա թողուցումը՝ խիթամ թէ երբեք չասիցէ զայն աւարտեալ»: Ան արդէն աւարտած էր ի Պոլիս 1852ին ու Պէշիկթաշեան ու Սր. Հէքիմեան հոն առաջին ընթերցողները եւ զմայլողները եղած էին: Այնու հանդերձ Աբրահամը կ'ըսէ ի գործ դնել այդ իր մտադրութիւնը քննիչներու եւս դնահատանքը լսելէ վերջ:

Դիւցազններդութիւնը «երկայնատող» ըլլալով կանխաւ կը մտածեն տպագրել «տառամանչինին նորաձոյլ տառիւք», ըստ արտայայտուած բացատրութեան: Մէկ մտահոգութիւն մը կայ սակայն. Հ. Արսէն նուիրելով իր «Հայկ Դիւցազն»ը յանուն ազգին եւ Հայաստանի, ինչպէս կ'ըսէ Հիւրմիւլդեան, «մեք մեզէն պարտիմք տը-

պագրել զայն», այսինքն նուիրած չըլլալով զայն որոշ մեկնասիր մը՝ զրոյն նըպատի յոյս չկայ տպագրութեան ծախքերուն համար: Թէպէտեւ տպագրութեան ճակատը բաց ի «Առ Մայրն Հայոց» ընծայակնէն՝ կը տեսնենք անկէ առաջ նաեւ ոտանաւոր ընծայական մը «Առ ազատ սեպուհն Միհրան Տիւղ»: Միւս կողմէ ի պատրաստութիւն հրատարակութեան բերել կու տան «տպագիր քամբիոնս դարդուց», ինչպէս կը կարդանք առ Հ. Յովհաննէս Սորկուճեան Աբրահամը պրած նամակէն⁽²⁾, որպէսզի անոնցմէ կարենան առաջուց ընտրել կարեւոր եղածները: Հետաքրքրական է անշուշտ թէ ո՛րքան ծախք պահանջուած է «Հայկ Դիւցազն»ը ի լոյս ընծայելու համար: Պարզ 500 օրինակի համար 1500 Փրանք. իսկ եթէ պատկեր ալ դրուի՝ իւրաքանչիւրին համար 500 Փր. նշանակուած է: Դժուարութիւններու առջեւ ի սկզբան մտադիր եղած են դնել առջեւը, ինչպէս կը զրէ արբահայրը առ Հ. Բարսեղ⁽³⁾, «պատկեր մի ճակատովն հանդերձ եւ վիճեթային եւ միւս եւ ըզկենդանագիր քերթողին եթէ չընդգրկանայցէ այն բացարձակապէս»:

Հուսկ կը յանձնուի մամուլին, եւ կ'արժանանայ ընդհանուրի դնահատանքին, եւ Աբրահամը դոհութեամբ կը փութայ հաղորդել նաեւ իր Գերայ. հարապատին, թէ բաղրատունեան այդ մեծ գործը աւարտած է (1858ին) հասարակաց ուրախութեան մէջ «յոյժ պատշաճապէս»⁽⁴⁾:

Թէ արդեօք «Հայկ Դիւցազն»ը ինչ տըպագրութիւն գործած է հետադայ մերձաւոր տարիներուն մէջ եւ ինչ դատաստան բրած են նաեւ օտարներ անոր մասին՝ կ'արժէ նախ յիշատակել Պէշիկթաշեանի կողմէ առ Բաղրատունի ուղղուած հետեւեալ խօսքերը. «Բա՛րէ, ահա դարձեալ Հայկ, անմեկնելին ի յուշոյ մերմէ. եւ մինչ գրեմ առ Ձեզ անդէն իսկ սիրտ իմ եւ գրիչ վազեն ի Հայկ. իղձ, տուփումն, տենչ եւ քաղց մեր վասն նորա անդթարար աղեկիղեն դմեզ: Երդմնեցուցանեմ զՁեզ յանուն ամենագողելի եւ յոյժ ար-

դարացի անհամբերութեան մերոյ, մի եւս դանդաղել՝ առաքել աստ զՀայկ լուսեղէն պոսկան, եւ կամ եկայք դուք ինքնին. չիք այսուհետեւ խտրի ընդ Ձեզ եւ ընդ Հայկ. երկրքեանքդ իսկ վիճակեցայք յանմահութիւն»⁽⁵⁾:

Թողունք Հ. Ալիշանի կողմէ առ Բաղրատունի տրուած «քերթողահայր» մակդիրը՝ Գերայ. Եղուարդ ալ կը հաղորդէ Հոյմաշէն 1863 թուականին, թէ Սոմաքի կրօնաւորներէն երեւելի քերթող մը կար-

դալով Բափիւլէլեղի կողմէ եղած Հայկի դրուագի թարգմանութիւնը՝ այնքան ըսքանչացեր է «ընդ դիւտան եւ ընդ իմաստոս» որ անուաներ է զԲաղրատունին «Հոմերոս»: Սոյն քերթողը սակայն չէ ծածկած ըսելու որ անյաջող եղած է Բափիւլէլեղի գործածած տաղաչափութիւնը, որուն համար նոյն նամակին մէջ կը խընդրէ Գերայ. Եղուարդէն որ ինչ ինչ մասեր Հայկէն բառացի թարգմանուած իրեն զրկուին, որպէսզի ինքը զանոնք կրկին ոտանաւորի վերածէ⁽⁶⁾:

Կատարուած է այդ փափաքը եւ իրագործուած է Սոմաքի կրօնաւորին մտադրութիւնը՝ չեմ հանդիպած տեղեկութեան մը:

Հ. Ղ. ՏԱՅԵԱՆ

(5) Պոլիս, 13 Հոկտ. 1857. - տե՛ս Բզմ. 1936 Օղոտոս-Դեկտեմբեր (բացատրիկ թիւ), էջ 397:
(6) Գերայ. Եղ. Հիւրմ. առ Հիւրմ. Արք.:

ՃՇՏՈՒՄՆԵՐ

ԱՎԱՄԱՅ ՊԱՏԱՍԽԱՆ Յ. ՔԻՐՈՏԵԱՆԻՆ

«Բազմալեզու» թիւ 1-2-ում (1949 թ.) Պ. Յ. Քիրոտեանը «Ճշտումներ» ի կարգով մի գրութիւն է գեղեղել, ուր հանդիսի յարգելի խմբագրութիւնն ընդգծել է այսպիսի տողեր. «նկատելով, որ Պ. Յ. Քիրոտեանի և Պ. Հայկ Պէշպէրեանի միջեւ բացուած բանավեճը գիտական սահմանն ինչպէս, հոս այլեւս վերջացած կը համարինք»:

Այս տողերն էլ նշում են, որ հայ բանասիրութեամբ զբաղուող Յ. Քիրոտեանի և Պէշպէրեանի ներկայիս պարտականութիւնն է պատշաճութեան սահմանից չչեղել և վերջ տալ ստեղծած հիւանդագին գրութեանը:

Ընդգծելով յարգելի խմբագրութեան ճիշտ մօտեցումը, այժմ երկու խօսք էլ ասեմք 1947 թ.ին «Անահիտ»ում մեր գրած «17-րդ դարի մի անյայտ ձեռագիր» խորագրով յօդածի վերաբերեալ «Բազմալեզու» թիւ 1-2-ում (1949 թ.) Յ. Քիրոտեանի հաղորդած սխալ տեղեկութիւններին մասին:

ա) Նշեմք նախ, որ 17-րդ դարի անյայտ ձեռագրի մասին Յ. Քիրոտեանը կարծիք է յայտնել զրջագիրը և մանրանկարներն առանց տես-

նելու, իսկ շտեմած մի ձեռագրի մասին արտայայտել, նշանակում է բանասիրական գրականութեան հանդէպ մեղանշել: Բայց դա առաջին երեւոյթը չէ, որ Պ. Քիրոտեանը հայ մամուլում ձեռագրի մասին անճիշտ տեղեկութիւններ է գրել և թիրիմացութիւնների պատճառ հանդիսացել: Դեռ 1946 թ.ին էր, որ «Էջմիածին» ամսագրի Ապրիլ-Մայիս համարում լոյս տեսաւ Յ. Քիրոտեանի հաղորդած տեղեկութիւնը, թէ Թարիկի «Ս. Աստուածածին» եկեղեցուն պատկանող ձեռագիրը «կը գողցի, կտոր կտոր կ'ըլլայ և էջ-էջ փարիզէն մինչեւ Ամերիկա կը ծախուի»:

Արդպատկանի վաստակաւոր Առաջնորդ՝ Ներսէս Արք. Մեղիք-Թանգեանը, Կարապետ առաք քահանայի միջոցով, թերթում հրապարակով հերքեց Յ. Քիրոտեանի անճիշտ տեղեկութիւնը, արձանագրելով, թէ Թարիկի եկեղեցուն պատկանող ձեռագիրը ոչ գողացուած է, ոչ էլ փարիզէն մինչեւ Ամերիկա ծախուած:

բ) Յ. Քիրոտեան իր «Ճշտումներ» գրութեան մէջ գրել է նաեւ այսպիսի տողեր. «Երեմեան չափազանց հարեւանցի կը ներկայացնէ ձեռագիրը իր վերոյիշեալ գրութեան մէջ»:

Դա պատահականութեան արդիւնք չէ, այլ կատարուած է գիտակցաբար: Ընդգծել ենք զիստորապէս զրջագրի հիմնական, էական մասերը: Յետոյ՝ նկատի առնելով, որ ձեռագիրը հայ մանրանկարչական արւեստի մի թանկագին

(1) G. Vapereau, Dict. univers. des contemp. Paris, 1858. p. 58.

(2) Հիւրմ. Արք. առ Հ. Յովհաննէս Սորկուճեան, 1856 Յունիս. 8:

(3) Նոյնը առ Հ. Բարսեղ Մարտիրոսեան, 1857 Փետր. 12:

(4) Առ Գերայ. Եղ. Հիւրմ. Փետր. 21: